

УДК 930.2:[94:323.282]((47+57):477) «1937/1938»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.15>

ЛЮДИНА В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКИХ КООРДИНАТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТІВ ДО ВЛАДИ ВИКОНАВЦІВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937–1938 РР. В УКРАЇНІ)

Літинський В'ячеслав,

аспірант 3-го року спеціальності 032 «Історія та археологія»

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Тривалий час після розпаду СРСР в Україні за допомогою різних інструментів і технологій підтримувалася ностальгія за радянським минулим. Система глибоко проникла в людське буття. У нинішніх реаліях війни необхідно розвіювати міфи радянського життя. Метою статті є аналіз існування та функціонування радянської тоталітарної політичної системи як частини сутності людини на території СРСР у ХХ ст. Автор описує умови створення культури насильства, доводить, що радянська система впроваджувалася в різні сфери людського життя через різноманітні практики та ритуали впливу на людську свідомість.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів із принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу листів до органів влади виконавців Великого терору 1937–1938 рр. автор простежує вплив радянської системи на людей. Уперше матеріали листів співробітників НКВС використано для характеристики процесів трансформації людської особистості в радянській державі. Радянська політична еліта використовувала кілька кроків для формування нової, лояльної до режиму особистості. Першим кроком було вбивство правосуб'єктності людини, яка, окрім обов'язків, має ще й права. Наступним завданням було перетворити людину на живий труп, убивши моральну особистість і обмеживши її шлях до індивідуальної втечі. Важливо було зробити рішення совісті неоднозначними і сумнівними.

Фінальним кроком могло стати руйнування не просто життя людини, не просто її фізичне знищення, а заперечення самого факту її існування. Як наслідок, режим намагався знищити будь-які сліди власної ідентичності людини. Свідченням знищення людської ідентичності є поширене в СРСР написання листів до органів влади. Як правило, автори листів до органів влади намагалися писати мовою тієї влади, до якої вони зверталися, створюючи лист від імені своєї документальної особистості, яка існувала на папері.

Ключові слова: Великий терор, радянська людина, репресії, листи, тоталітаризм.

Litynskiy Viacheslav. A person in the soviet coordinate system (based on letters from the performers of the Great terror in 1937–1938 to the authorities in Ukraine

For a long time after the collapse of the USSR, nostalgia for the Soviet past was maintained in Ukraine with the help of various tools and technologies. The system has penetrated deeply into human existence. In the current realities of war, it is necessary to dispel the myths of Soviet life. The purpose of the article is to analyze the existence and functioning of the Soviet totalitarian political system, as part of the essence of man, on the territory of the USSR in the twentieth century. The author describes the conditions for the creation of a violent culture, proving that the Soviet system was implemented in various spheres of human life through various practices and rituals to influence human consciousness.

The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalisation) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty is that by analysing letters to the authorities from the perpetrators of the Great Terror of 1937-1938, the author traces the impact of the Soviet system on people. For the first time, the materials of letters from NKVD officers were used to characterise the processes of transformation of the human personality in the Soviet state. The Soviet political elite used several steps to form a new personality loyal to the regime. The first step was to kill the legal personality of a person, which, in addition to its duties, also has rights. The next task was to turn the person into a living corpse by killing the moral personality and limiting his or her path to individual escape. It was important to make the decisions of conscience ambiguous and questionable.

The final step could be the destruction of not just a person's life, not just their physical destruction, but the denial of the very fact of their existence. As a result, the regime tried to destroy any trace of a person's own identity. Writing letters to the authorities, common in the USSR evidences of the destruction of human identity. As a rule, the authors of letters to the authorities tried to write in the language of the authorities they were addressing, creating a letter on behalf of their documentary personality that existed on paper.

Key words: Great Terror, Soviet person, repression, letters, totalitarianism.

Зазвичай після смерті людини говорять про неї тільки хороше/добре або мовчать. Однак смерть режимів, особливо тоталітарних, викликає протилежну реакцію. Якщо в 1990-х роках багато

коментарів у колишніх радянських республіках зосереджувалися на недоліках Радянського Союзу, то з 2000-х років з'явився значний дискурс ностальгії за старим порядком або принаймні за деякими його артефактами [1, р. 68]. Після розпаду СРСР радянський спосіб життя набував ностальгічної привабливості для багатьох людей колишнього Союзу, безсумнівно, включаючи тих, хто раніше виступав проти всіх його можливих обмежень. В Україні після розпаду СРСР підживлювалася ностальгія за радянським минулим протягом тривалого часу з використанням різноманітних технологій, зокрема в політичному полі.

Проблематика впливу тоталітарного політичного режиму на людину, зокрема у СРСР, є темою досліджень значної кількості науковців не лише в Україні, а й за її межами. Серед них можна виділити німецько-американську історикиню А. Арендт та її працю «Джерела тоталітаризму» [8]. Дослідниця аналізує умови творення нацистського та радянського тоталітарних режимів, досліджує, як пропаганда, терор та політична ізоляція сприяли становленню тотального панування. Українські дослідники В. Васильєв та Р. Подкур системно аналізують НКВС та розвінчують міфи і стереотипи щодо діяльності виконавців терору та їхніх образів «захисника вітчизни», «довіреної та поважної особи» [5].

В останні роки соціальні, а тепер і еволюційні психологи знову зацікавилися вивченням того, як «звичайні» люди чинять «надзвичайне зло». Американський учений і дослідник Голокосту та геноциду Д. Воллер у дослідженні «Стаючи злом. Як звичайні люди вчиняють геноцид і масові вбивства» аналізує причини скоєння масових політичних злочинів проти людяності та намагається пояснити ненависть, зосереджуючись на умовах, за яких людина може перетворитися на машину для вбивства [4]. Підкреслимо, що автор не згадує злочинів комунізму, зокрема масових репресій 1937–1938 рр. Натомість Великий терор у СРСР має бути об'єктом розгляду та характеристики загальної парадигми причин та наслідків вчинення людиною вбивства. Е. Стауб у своїх працях зосереджує увагу на насильстві та звинуваченні у ньому, водночас і поза його увагою залишаються винуватці масових політичних вбивств у СРСР, які змушені були змінити свою роль із «ката» на «жертву» [6]. Австралійська історикиня Ш. Фіцпатрік у праці «Зриваючи маски. Ідентичність та самозванство в Росії ХХ ст.» [2] окрему увагу приділяє епістолярію громадян радянської держави до влади. Хоча листи-звернення до влади від виконавців терору спеціально не розглядаються, запропоновані авторкою джерелознавчий аналіз і методика інтерпретації є корисними в нашій роботі.

За межами України проблематика скоєння злочинів радянським тоталітарним режимом досі потребує доповнень, які можуть вносити українські дослідники, аналізуючи причини насилля й особливості творення та існування тоталітарної радянської машини. Метою цього дослідження є: аналіз існування радянського тоталітарного режиму через призму важливості не лише творців ідей та рішень, а й виконавців. Серед завдань статті – розгляд механізмів та методів роботи з людською свідомістю на підставі аналізу історичних джерел; розкриття історичних обставин масових репресивних дій та визначення причинно-наслідкових зв'язків під впливом політики тоталітаризму на людину.

Радянська влада, за аналізом Ш. Фіцпатрік, ставила громадян у складні умови та обставини, за яких вони мусили «перестворювати» себе, формувати особистість, комфортну режиму і відповідну нормам, висунутих владою до суспільства [2, р. 11]. Як відомо, однією із цілей більшовиків було створення «нової радянської людини», котра під тиском мала прийняти позицію підпорядкування системі, стати пасивним об'єктом суспільного життя, відмовившись від своєї суб'єктності.

Слід зауважити, що приватна сфера і суспільне життя були колонізовані системою, міжособистісна довіра була ускладнена системою доносів та контролю. (Пропагандистська «історія» Павліка Морозова є гарною ілюстрацією цієї динаміки.) Змушення ховатися і приховувати, створювати підпільні об'єднання і таємні практики травмує, так само як і влада, яка нав'язує мовчання і зникнення [3, р. 14].

Важливим у процесі формування нової людини було спотворити/зламати, деконструювати власне «Я». Одним зі свідчень руйнування індивідуального є практика написання листів до влади, що стала загальноприйнятною в СРСР. Люди, які писали листи до керівництва, зазвичай намагалися це роботи мовою самої ж влади, до якої зверталися, писали від імені своєї документальної особистості, що існує на папері. За радянського тоталітаризму особисте «Я» кожного мало штучно створений замітник у вигляді документального «Я», котре супроводжувало, становило окремий аспект життя, було деталізовано визначеним документотворцем. У цьому процесі використовувалися такі формальні-формотворчі документи, як (авто)біографії, анкети, картки обліку, заяви тощо.

Епістолярій до керівництва був певною формою комунікації між суспільством та владою. Пройшовши процеси руйнації особистого, трансформації зв'язків, людина втрачає віру у можливість керувати своїм життям, перестає довіряти іншим, відчувати власну дієздатність і загалом може стати пасивною.

Д. Воллер указує на процес деіндивідуалізації, за якого людину важко ідентифікувати як окрему особистість, а лише як члена групи зі зниженим відчуттям власної унікальності, різниці від інших людей

[4, р. 216]. Завдання тоталітарної машини – зменшити фокус людини на особистісній ідентичності з утратою зв'язку із загальнолюдськими соціальними нормами та занурити індивіда в групові норми, які відповідають конкретній ситуації.

Радянський тоталітаризм також мав вплив на наближених, які були частиною різноманітних структур, що проникали у життя громадян країни. Не погоджуючись зі звинуваченнями і вироками, за допомогою різноманітних стратегій обвинувачені працівники НКВС у 1939 р. почали активно звертатися до влади. Характерно, що велика маса «порушників соціалістичної законності» отримала своє обвинувачення в результаті письмових скарг у вигляді листів жертв, які були звільнені та вижили після затримання, що підкреслює специфіку кругообігу листування у той період. Листи чекістів, написані у 1939–1941 рр., важко назвати класичними его-текстами, у яких автори висловлюють свою думку та з власного бажання [7, с. 6].

Виразною ознакою є структурування написаного. Умовно можна виділити декілька частин, із яких складався лист, кожна могла змінювати свою позицію, при цьому не зникає виражена ознака того, що звернення написане за певним макетом та зразком. Важливим для режиму було введення певних рамок, за які людина немає права вийти, тому структурування було присутнім у всіх сферах життя людини, починаючи від особистого і закінчуючи публічним. Система скрізь встановлювала загальні норми, які порушувати було важко, адже, наприклад, відійшовши від загального зразку листування, висловивши власне замість загальноприйнятого, можна було отримати нове обвинувачення у шпигунстві на іноземну державу через нехарактерний для радянської людини стиль мовлення. Також особливістю є редагування, адже листи часто не надсилалися безпосередньо автором, а перевірялися та корегувалися, інколи писалися під пильним оком керівників.

Прикметним складником є форма звернення (прохання) – вступна частина, – що зазвичай містила його мотив та обґрунтування, опис причини звинувачення або ж звільнення, коротку автобіографію. Для керування поведінкою громадян тоталітарному режиму необхідно було за допомогою ідеологічних інструментів однаково добре підготувати кожного і на роль ката, і на роль жертви [8, р. 521]. Ідеальним підданим тоталітарної машини були не переконані комуністи, а люди, для яких не існувало різниці між фактом і фікцією, тобто між реальним досвідом та неправдою. Тож відчуття різниці між реальністю і вигаданим важливе й під час аналізу листів працівників НКВС.

Звичка до пристосовування та ретушування яскраво продемонстрована у частині короткої автобіографії. На думку Ш. Фіцпатрік, приховування тих чи інших фактів власної біографії, редагування даних нерозривно пов'язані зі спільним процесом «перестворювання себе», що відбувався у СРСР [2, р. 2]. Людина прагнула створити автобіографію так, щоб приховати всі «погані» з класового погляду моменти і залишити вигідні та умовно правильні сторінки життя. Якщо повністю заретушувати дані про себе не вдавалося, автори листів могли їх максимально мінімізувати. Автобіографія містила: опис діяльності, сімейного становища, роду зайнятості рідних, відомості про життя до початку роботи в органах, освіту, заслуги перед державою, нагадування про нагороди.

З опису біографічних даних чекістів можна довідатися про те, як вони позиціонують себе в соціальному або ж груповому контексті, але важко зрозуміти те, що (чи) думають про себе виконавці терору як про окрему особистість. Під час розповіді про власний рід діяльності та зайнятості членів сім'ї чекісти часто ідентифікують себе та своїх близьких із «робочою/трудящою людиною», інколи без детальної вказівки роду зайнятості. Можна припустити, що самоідентифікація особи як «робітника» могла бути способом підкреслити свою класову приналежність і відданість радянській владі. (Під)свідомою аргументацією слугувала віра в те, що таким чином радянська влада дослухається, звільнить від обвинувачення «свою» людину, яка ідентифікує себе виключно в контексті робітничої сфери зайнятості. У тоталітарній країні за умови, що головні цінності людського життя диктувала праця, усі види людської діяльності було зведено до процесу праці. Праця наповнювала життя сенсом [1, с. 263]. Залишено було лише трудові зусилля, тобто збереження життя, а не зв'язок зі світом. Забравши в людини самостійну творчу діяльність, режим мав на меті створити покірну масу для виконання наказів. Метою трудового виховання був не розвиток та розкриття творчого потенціалу, не прищеплювання певних переконань, а позбавлення здатності взагалі їх набувати.

Із частини листів складається враження, що життя людини у радянській державі розпочиналося безпосередньо не з року народження особи, а з початку робочої діяльності, вступу на посаду або ж у партію. Прикладом слугує уривок із заяви колишнього співробітника УНКВС в Одеській області А.А. Пархоменка: «Я сам робітник, із робітників, член ВКП(б) із 1925 року, ніколи жодних стягнень не зазнавав, 1904 року народження, українець, одружений, маю 2-х крихітних дітей» [7, с. 45]. Автор перш за все «народжується» як робітник із робочої сім'ї, як член партії, котрий не мав жодних зауважень від

влади до власної роботи. Поява у системі радянських координат відбувається за умови становлення людини членом тієї чи іншої структури.

Пріоритетна система передбачала ідентифікацію Homo Sovieticus зі структурами, які супроводжували її майже від народження, забравши у неї коріння та самоусвідомлення, будуючи штучні зв'язки. Через спільну робочу діяльність відбувається сімейний зв'язок. Праця постає не лише як сенс життя, а й як те, що об'єднує людей у групу, дає їй змогу існувати. На перших щаблях – не власне коріння, а визначене владою стартове і подальше місце у суспільстві.

Виконавці терору були поставлені перед складним вибором між зрадою і вбивством близьких, за яких вони відповідальні, навіть за самогубства смерть усе одно могла настати для їхніх рідних. Вибір відбувався не між добром та злом, а між убивством та убивством [8, р. 504].

Частина обвинувачень колишніх працівників органів держбезпеки ґрунтувалася на зв'язках із рідними, про що часто вказано у коротких автобіографіях. Практики відмови, заперечення родинних зв'язків були доволі поширеними у радянській країні. Тоталітарне керівництво творило державу самотніх людей, які перебували серед інших, зокрема своїх рідних, але не могли налагодити з ними повноцінний контакт через здорову комунікацію, адже розуміли, якими можуть бути наслідки. Особа перебувала серед ворожості суспільства, перед яким була беззахисною, що могло її спонукати до ведення самотнього (ізольованого) способу життя. Слід відрізнити самотність від усамітнення, яке відбувається із власної волі, коли індивід перебуває із власним «Я» й подалі від суспільства, у розумінні свого стану. Опора на колектив чи гурт здебільшого була штучною, людина при цьому насправді залишалася глибоко самотньою та покинутою, тому бачила єдиний центр порятунку для себе – вище керівництво, до якого і зверталася у разі виникнення проблем.

Значну частину листів чекістів до влади становить опис особливостей організації власної діяльності, роботи колег та керівництва, обставин та середовища, у яких доводилося працювати. Головна ціль написання – власний порятунок. Структурованість присутня й в описі власних учинків та дій керівництва, колег. Обвинувачений у порушенні соціалістичної законності міг діяти під час написання за двома схемами. Перша – «заперечення – перекладання відповідальності на інших – демонстрація вірності», друга – «визнання – мінімізація власної відповідальності – демонстрація вірності». Наскрізною є демонстрація вірності, яка зазвичай яскраво виражена під час опису власних дій на посаді.

Утаємничення та табування певних видів інформації від молодих працівників, яке часто відбувалося під час навчання і роботи, щодо спрямування дій, які характерні та притаманні для групи, було синонімічним до приховування від людини її власного характеру. Якщо член команди органів таємної поліції не знав, якої лінії поведінки притримуватися, він міг бути не здатним до самоствердження та самоусвідомлення у тій чи іншій ситуації [12, р. 124]. Розгубленість у багатьох випадках була наслідком низького рівня навчання працівників НКВС.

Слід зазначити, що винуватцями зла є не просто нещасні жертви природи людства чи соціального контексту тієї чи іншої епохи. Вони несуть повну моральну та юридичну відповідальність за скоєні ними зверства. Намагатися зрозуміти всіх виконавців терору не означає пробачити всіх. «Пояснення – це не виправдання, а розуміння – це не прощення», – пише К. Браунінг [13, р. 18].

Таким чином, аналізуючи листи працівників НКВС до влади, можна припустити, що чим очевиднішою є влада тоталітаризму над людиною, тим таємничішими стають його справжні цілі. Розглядаючи особу виконавця Великого терору, можна підсумувати, що політика радянського тоталітаризму у своїй основі мала декілька складників: насильство, примус, апатію і звичку, легітимність. На основі одного із цих чинників або ж їх комбінації відбувався процес створення «нovoї людини». За листами чекістів можна з'ясувати, яким чином людина могла «перестворювати себе» у СРСР, а саме простежуємо: демонстрацію свого «переродження» та відданості режиму, змінність ролі особи у соціумі, структурування та встановлення загальних норм у всіх сферах життя, приховування та пристосуванство, самоідентифікацію з робочою/трудящою людиною та з партійними структурами, безнадійність та безальтернативність, розгубленість, перекидання відповідальності, штучну згуртованість, практики відмови від родинних зв'язків, позбавлення вибору.

Отримані результати свідчать про те, що перспективним у дослідженні організації та діяльності радянського тоталітаризму все ще залишається аналіз, поруч з офіційними, різних видів его-документів виконавців та безпосередньо творців системи, адже дослідник має можливість розглянути історичні події, сутність життя людини, її самосприйняття у суспільно-політичному контексті епохи.

Література:

1. Fitzpatrick S. The Soviet Union in the Twenty-First Century. 2007. *Journal of European Studies*. Vol. 37, no 1. P. 51–71 doi:10.1177/0047244107074186
2. Fitzpatrick S. *Tear off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press, 2005. 345 p.
3. Sedmak C. *The Trauma of Communism* / ed. by Clemens Sedmak, A. James McAdams. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022. 300 p.
4. Waller J. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002. 316 p.
5. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. Київ : В. Захаренко, 2017. 240 с.
6. Staub E. *Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge University Press, 1921. 336 p.
7. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Київ : В. Захаренко, 2019. Т. 3. 936 с.
8. Hannah A. *The origins of totalitarianism*. New York : Schocken Books, 2004. 674 p.
9. Аскерова Л. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2014. № 2(43). С. 257–191.
10. Tarkowski J. *Socjologia świata polityki*. Tom 2: Patroni I klienci. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 1994. 188 p.
11. Коляструк О. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії? *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2018. № 1(49). С. 99–118.
12. Goffman E. *The presentation of self in everyday life*. Garden City, N.Y : Doubleday Anchor Books, 1959. 259 p.
13. Browning C.R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Harper Perennial, 1993. 304 p.